

Göktürk tarihinin meseleleri:

YENİSEY YAZITLARININ YAYINLARINDAKİ BAZI OKUMA VE ANLAMLANDIRMALARIN DÜZELTİLMESİ, YENİ OKUMA VE ANLAMLANDIRMA TEKLİFLERİ

Osman Fikri SERTKAYA

0. Yenisey yazıtlarının ilk zikri Romen seyyah ve Büyük Elçi Nikolay Gavriloviç Spafariy-Milesku ile ondan nakiller yapan Semen Ul'yanoviç Remezov tarafından yapılmıştır. Ancak bu yazıtların keşfi 1721 yılında Daniel Gottlieb Messerschmidt ile Philipp Johann von Tabbert-Strahlenberg'in Yukarı Yenisey'de Uybat nehrinin kıyısında *Uybat-III* (E 32) ile *Uybat-I* (E 30) yazıtlarını görmeleri ile başlar.

Yenisey yazıtlarının keşfinin tarihinde yukarıda geçen isimleri yazıtların daha sonra gelen kâşifleri olan Peter Simonoviç Pallas, Grigoriy Ivanoviç Spasskiy, Matthias Aleksander Castrén, N. A. Kostrov, E. F. Korçakov, Petr Evdoksimoviç Kuznetskov-Krasnoyarskiy, Ivan Timofeyeviç Savenkov, Proskuryakov, Johan Reinhold Aspelin gibi isimler takip eder¹.

1720'li yıllardan başlayarak 1993'ün sonuna kadar geçen zaman zarfında Yenisey nehri havalisinde bulunan yazıt sayısı 160'ı aşmaktadır.

Yenisey yazıtları önce Wilhelm Radloff tarafından *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*² adlı eserinde metin transkripsiyonu ve tercümesi ile sözlük şeklinde yayımlandı. Wilhelm Radloff'un yayımladığı metin sayısı 40'tır.

¹ Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Osman Fikri Sertkaya, "Eski Türkçe (Göktürkçe ve Uygurca) araştırmacıları olarak Wilhelm Radloff", *Türk Dili*, c. LVI, sa. 444, Aralık 1988, s. 303-317.

² St. Petersburg, 1895.

Hüseyin Namık Orkun Radloff'tan 45 yıl sonra Türkiye'de *Eski Türk Yazıtları*³ adlı eserinin III. cildinde 40'dan fazla Yenisey yazıtını metin transkripsiyonu, tercümesi ve açıklama notları ile birlikte yayımlamıştır. Genellikle Türkiye'de bilinen Yenisey yazıtları H. N. Orkun'un *Eski Türk Yazıtları* adlı 4 ciltlik eserinde yayımlanmış olduğu 47 metindir.

Sergey E. Malov *Eniseyskaya Pis'mennost Tyurkov*⁴ adlı eserinde ilk 51 Yenisey yazıtı transkripsiyon, tercüme ve açıklama notları ile birlikte yayımlamıştır.

Malov'dan sonraki yayınlar ise genellikle yeni bulunan taşlar hakkındaki küçük makaleler şeklinde olmuştur.

Dmitriy D. Vasilyev 1983 yılında yayımladığı *Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya* adlı katalogunda 145 Yenisey yazıtını tavsif etmekte ve metinlerden büyük bir kısmının transliterasyonunu vermektedir.

Radloff, Orkun, Malov ve Vasilyev'in neşirleri karşılaştırıldığında tespitler arasında çok önemli farklar görülmektedir.

Transkripsiyon, transliterasyon ve tercümelelerdeki bu farklar ile ilgili olarak zaman zaman yeni teklifler ve düzeltmeleri ihtiva eden araştırmalar yayımlanmıştır. Meselâ: Dmitriy Mihailoviç Nasilov, "Nekotorie zameçaniya k proçteniyu Yeniseyskih pamyatnikov (Yenisey yazıtlarının okunuşu üzerine bazı notlar)⁵, adlı yayınında E 13, 28, 42 ve 51'deki bazı ibareleri düzeltir. Keza Igor Valentinoviç Kormişin, "Otopsiye dayanarak Yenisey yazıtlarının okunmasında bazı düzeltmeler" adlı *Altıncı Milletler Arası Türkoloji Kongresi*'nde⁶, 20 Eylül 1988 Salı günü sunduğu bildirisinde Yenisey yazıtları üzerinde güzel düzeltmelerde bulunur.

1991 yılının yazında Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı adına Güney Sibirya'da Hakasya ve Tuva Cumhuriyetleri'nin müzeleri ve arazilerinde meslekdaşım Dmitriy Dmitriyeviç Vasilyev ile birlikte yaptığım inceleme seyahatinde arazide beş yeni Yenisey yazıtı bulduk. Bunun yanında Abakan, Minusinsk ve Kızıl müzelerinde korunan Yenisey yazıtları üzerinde çalışarak dört nâşirin birbirinden ayrı okuduğu şekilleri incelemek imkanını buldum.

³ İstanbul, 1940.

⁴ M.-L. 1952.

⁵ *Pismennie Pamyatniki Vostoka*, Istoriko-Filologičeskie Issledovaniya, 1971, Moskova 1974, s. 204-214.

⁶ İstanbul 19-23 Eylül 1988.

Bu inceleme sonucunda yazıtlardaki bir çok harf, kelime, ibare ve satır hakkında değişik görüşlerim oldu. Bunlardan bazılarını burada sunmak istiyorum.

1. D. D. Vasilyev'in *Korpus*'unda *Begire* (E 11) yazıtının 6. satırının son kelimesi $(a)zd^1m(a)$ şeklinde okunmuştur. Orijinal metinde ise Radloff, Orkun, Malov ve Vasilyev'in Z okuduğu ligatür çok açık bir şekilde $\tilde{N}\tilde{Y}$ olarak teşhis edilmektedir ve metinde ξ şeklinde olmak üzere ayna pozisyonunda yazılmıştır.

Osman Nedim Tuna III. Sovyet-Türk Kollokyumu'nda⁷ sunduğu "Eski Doğu Türk yazısında kullanılan ligatürler ve bunlarla ilgili bâzı meseleler üzerine" adlı bildirisinde $\tilde{N}\tilde{Y}$ ligatürünün yapısını $N^1 + \eta Y^2 = \xi$ $\tilde{N}\tilde{Y}$ şeklinde çözmektedir.

$\tilde{N}\tilde{Y}$ sesi kelime başında geçmez. Kelime ortası ve sonunda ise eski Türkçe'de şu örneklerde geçer:

İSİM	FİİL	EK
- $\tilde{N}\tilde{Y}$ -		
añyığ EDPT 182 a-b	∅	-kñy a/-kiñy e
bakañyak EDPT 316 b-317 a		
kañyu EDPT 632b-633b		
kañyak EDPT 636b		
könñyek Hs-Ts. Biog. Anm. 1826		
kunñaş~küñyeş EDPT 679 a (kuyaş) 734 a-b (küneş)		
osañyuk EDPT 249a-b		
toñyak EDPT 519a-b (tuñya:ğ)		
turnña~turnñya EDPT 551b		

⁷ *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 1990, Ankara 1994, s. 217-218.

İSİM	FiİL
-NŶ	
bogaŶy EDPT 316 a -> 322 a (boğay)	baŶy- EDPT 348a
çıgaŶy EDPT 408b-409a	güŶy- EDPT 726b
kıŶy EDPT 631a	kaŶy- EDPT 632a
kıtaŶy EDPT 189 a (öŶgre'de)	koŶy- Hs-Ts. Biog. Anm. 1826
koŶy EDPT 631a-b	köŶy- EDPT 726b (küŶy)
yoŶy~yuŶy EDPT 941a-b	saŶy- Hs-Ts. Biog. Anm. 1826
	taŶy- Hs-Ts. Biog. Anm. 1826
	yaŶy- EDPT 942a-b

Bu örneklere baktığımızda NŶ sesinin kelime ortasında 9 isim ve 1 ekte, kelime sonunda ise 6 isim ve 8 fiilde geçtiğini görürüz.

Begire (E 11) yazıtında geçen kelimeyi ZD¹M yerine NŶD¹M şeklinde transliterasyonladığımızda (a)nŶd(ı)m transkripsiyonunu yapmak imkanı doğuyor. Kelime cümlede şöyle geçmektedir. y(a)Ŷ(ı)m y(i)ti y(i)tm(i)Ŷ (a)nŶd(ı)m: Ben bu cümleyi "Altmış yedi yaşım(da) öldüm" şeklinde tercüme ediyorum.

Böylece daha önce aŶy- fiili için *A Grammar of Orkhon Turkic*'de "aŶy- to fear, dread (cf. Mog. *ayu-* id.)"⁸ ve "aŶyt- to frighten, threaten (cf. aŶy-)"⁹ maddelerinde verilen "korkmak" ve "korkutmak" anlamı da "ölmek" ve "öldürmek" şeklinde düzeltilmiş olmaktadır.

⁸ s. 305.

⁹ s. 306.

Keza Eski Türkçede çokça geçen *an̄yığ*¹⁰ isminin etimolojisini de -ğ ile yapılmış isim şeklinde bu fiile bağlayarak *an̄y-ı-ğ* şeklinde açıklamak mümkün olmaktadır.

N̄Y ligatürü ile geçen bir başka kelime de *Hemçik-Çırgak* (E 41) yazıtının 2. satırında geçen *T¹N̄Y L¹R¹M* kelimesidir. Metinde "evlatlarım, oğullarım" anlamında geçen kelime N̄Y sesinin parçalanması ile daha sonraki metinlerde *tay* şeklinde geçiyor¹¹.

Esas anlamı "at yavrusu" olan bu kelimenin *kon̄y* kelimesinin yapısına benzediği görülüyor.

Ayrıca bu kelimenin Eski Türkçeden beri *çocuk*, *malak~balak>bala*, hattâ *enük*, *köpek*, *arlan* vs. gibi hayvan ve yavrularının insan yavruları için kullandıkları isimler için bir başka örnek olduğu da anlaşılmaktadır.

Yenisey yazıtlarının bu şekilde değerlendirilmesi sonucunda 1 ek, 15 isim ve 8 fiilde görülen N̄Y sesli 24 örneğe 1 isim (*tan̄y*) ve 1 fiil (*an̄y-*) dan oluşan iki yeni veri eklemek imkanı doğmaktadır.

2. Igor V. Kormuşın *Uyuk-Turan* (E 3) yazıtının ilk satırında Radloff ve Malov tarafından *s(i)zde*, Orkun tarafından ise *y(a)z(i)da* transkripsiyonlanan kelimenin *s(i)zde* okunan şeklindeki S² | işaretini W̄ (Ö) |¹² şeklinde tamamlayarak *özde* şeklinde tamir ediyor. Aynı ibare izahsız olarak daha önce de T. Tekin tarafından *kuyda kunç(u)y(u)m* *özde og(u)l(u)m* şeklinde okunup "My princess in the vale, my children in the valley" şeklinde düzeltilmişti¹².

kuy ve *öz* kelimeleri ile *kuyda kunç uy(um)* *özde ogul(um)* şeklinde geçen ibâredeki klişe ifadeye dayanarak *Elegest-IV* (E 70) yazıtının ikinci satırını düzeltip tamamlamak mümkün olmaktadır.

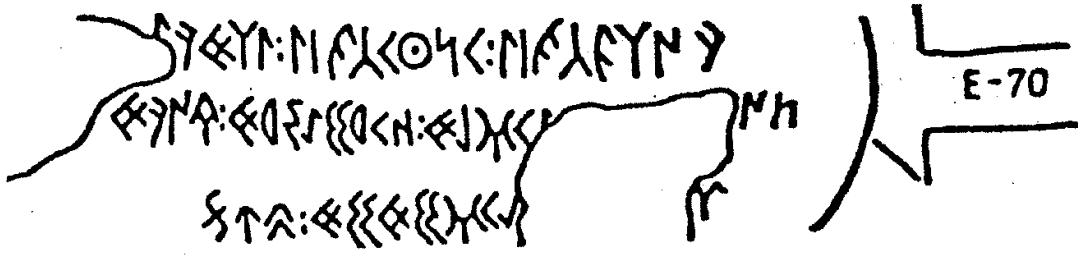
¹⁰ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, 182a-b.

¹¹ EDPT 566b ta:y.

¹² T. Tekin "On a Misinterpreted Word in the Old Turkic Inscriptions" *Ural-Altaysche Jahrbücher*, 1964/1, s. 141.

E 70 yazıtını ilk yayımlayan Leonid Romanoviç Kızlasov "Noviy pamyatnik yeniseyskoy pis'mennosti (Yenisey yazısının yeni bir anıtı)"¹³, adlı makalesinde 2. satırı T²W .. WG¹L¹M : K¹WY¹D' NÇY¹M : B²WK²M... şeklinde okur ve metni tö(rt)..oğl(u)m : kuyda [ku]nç uy(u)m : bökme[dim] şeklinde transkripsiyonlayarak "Çetireh ... moyh printsess v pokoyah, ya nye nasladilsya (dört oğlum, huzur içerisindeki prenseslerimden ben zevk almadım)" şeklinde de tercüme eder.

D. D. Vasilyev de *Korpus*'ta Kızlasov'un transliterasyonunu aynen tekrarlar.

Yazıt dikkatli bir şekilde incelendiği zaman yazıttaki bazı harflerin ayna pozisyonunda yazıldığı görülüyor. Bu durum karşısında Kızlasov'un T²W Nk tö okuyarak tö(rt) şeklinde tamamladığı işaretleri ayna pozisyonunda . . . N N şeklinde tamir edip öz(de) şeklinde okuduğunuz zaman, satırı öz(de) og(u)l(u)m : kuyda [ku]nç (u)y(u)m : bökme[(e)d(i)m] şeklinde doğru transkripsiyonlamış oluruz.

Metin şöyle tamir edilebilir:

1. kül(ü)g ç(i)gşi : ur(u)nçu ç(i)gşi : il(i)mke : [bökme(e)d(i)m]
2. öz[de] og(u)l(u)m : kuyda [ku]nç (u)y(u)m : bökme [(e)d(i)m]
3. (e)r [(e)rd(e)mi(m)] (u)lug(a)dm(a)d(ı)m : t(o)k(u)z [...]

3. *Barık-III* (E 7) yazıtının 4. satırı da aynı kalıp ibareye dayanılarak

kuyda : kuñç (u)y(u)m (a)gaka :

özda : og(u)l(u)m ka : (a)d(ı)r(ı)ld(ı)m

şeklinde yeniden okunabilir.

Aga kelimesi daha sonraki Türkçe metinlerde kadın ünvanı olarak geçmektedir. Belki yazıt elliptik bir şekil olup, kadının ismi yazılmamıştır. Babur'un *Vakayi*'nde Ağa ünvanı kadın isimleri ile birlikte şöyle geçer. Zübeyde

¹³ *Sovetskaya Etnografiya*, 1965/2, s. 104-113.

Ağa, Fatma Sultan Ağa, Zühre Begi Ağa, Ümid Ağaça, Papa Ağaça, Lâtif Sultan Ağaça, Mingli Bi Ağaça, Begi Sultan Ağaça vs¹⁴.

adırıl- fiili ablatif ile tercüme edildiği için metindeki datif eklerini ablatif fonksiyonunda kullanılmış sayıp metni şöyle tercüme edebiliriz.

"*Kuy*'daki kunçuyum ... Ağa'dan Öz'deki oğulumdan ayrıldım".

4. W. Radloff *Elegest-I* (E 10) yazıtının 8. satırı olarak verip B²L²M WG¹R¹N¹T¹, S²W̄ B¹WL¹N̄K̄ R²L²R²MD²G²M Y¹Q şeklinde transliterasyonladığı cümleyi *b(e)l(i)m ugr(ı)nta sü bol(u)n̄ḡ (e)rl(e)ri(i)m (e)dg(ü)m y(o)k* şeklinde transkripsiyonlamış ve "Zum Schutze meines Bäl seid ein Heer! ich habe keine Halden, keine Guten mehr, ..." şeklinde de tercüme etmiştir¹⁵.

S. E. Malov cümleyi *el(i)m og(u)r(u)nta sü bol(u)p (e)rl(e)r(i)m (e)dk(ü)m y(o)k* şeklinde okumuş ve "V jizni moego gosudarstva, vo vremya voynı, u menya ne okazalos' geroev-udal'tsov = Devletimin hayatı boyunca, savaş esnasında, yanımda kahraman yoktu" şeklinde de tercüme etmiştir¹⁶.

Hüseyin Namık Orkun ise aynı cümleyi *el(i)m ugr(ı)nta sü bol(ı)p (e)rl(e)r(i)m (e)d(ü)k(ü)m y(o)k* okumuş ve "Ülkem uğrunda asker olup adamlarım ayak kabım yok" şeklinde tercüme etmiştir¹⁷.

Metin dikkatli bir şekilde kontrol edildiğinde ibare *el(i)m ug(u)r(ı)nta : sü bol(u)p : (e)r (ö)l(ü)rm(e)dük(ü)m yok* : şeklinde okunabilmektedir. Bu transkripsiyonumu "ülkem uğrunda asker olup (düşman askeri) öldürdüm" şeklinde tercüme ediyorum.

5. *Elegest-I* (E 10) yazıtının III. satırı T. Tekin tarafından *köök t(e)n̄gride kün ay azdım* okunmuş ve "I have been separated from the sun and the moon in the blue sky" şeklinde tercüme edilmiştir¹⁸.

D. D. Vasilyev'in *Korpus*'ta yazıtın III. satırı olarak verdiği K²W̄wK T²NKR²YD²' : K²W̄N² Y¹ 'ZD¹M transliterasyonu ise yazıtın orjinalinde K²W̄w̄K T²NKRYD²' : K²W̄N² Y¹'Z R²MS² şeklinde geçmektedir. Ben metni

¹⁴ Bk. R. R. Arat, *Vakayi, Babur'un hatıratı*, Cilt: II, Ankara 1946, s. 576-577.

¹⁵ W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg, 1895, s. 314.

¹⁶ S. E. Malov, *Eniseyskaya Pis'mennost Tyurkov*, M.-1, 1952, s. 26.

¹⁷ ETY, III, s. 180.

¹⁸ UAYb, s. 143.

kök t(e)n̄gride : *kün (a)yaz (e)rm(i)ş* şeklinde okuyor ve "Mavi gök yüzünde güneş parlak imiş" şeklinde de tercüme ediyorum¹⁹.

6. Aynı yazıtın *Korpus*'ta VI. satır olarak verilen $WR^1\hat{N}K^1W : K^2\hat{W}L^2G^2 : T^1wK^1 : B^2\hat{W}G^2\hat{W} T^2R^2K^2K^1$: ibaresindeki wK^1 işareti yazıtta \ddagger *alp* ligatürü şeklinde geçmektedir. Osman Nedim Tuna bu ligatürü $a + 1 + p = \downarrow + \downarrow + 1 = \Downarrow$ veya \Downarrow şeklinde açıklamaktadır. (Ligatür beş yerde geçmektedir. E 10, 5. ve 6. satırlar, E 41, 1. satır ve E 68 1. ve 13. satırlar). Keza $T^2R^2K^2 K^1$: $\downarrow \downarrow \Upsilon \Upsilon h$ transliterasyonundaki $K^1 \downarrow$ sesi $N^2 \downarrow$ şeklinde tamir edilip N^2 olarak anlaşılmalıdır. Doğru transliterasyon $B^2\hat{W}G^2\hat{W} T^2R^2K^2N^2$ şeklinde olup ancak *böğü t(e)rk(e)n* şeklinde transkripsiyonlanabilir.

Aynı isim *Elegest-II* (E 52) yazıtının 2. satırında $B^2G^2\hat{W} T^2R^2K^2N^2$: *B(ö)gü T(e)rk(e)n* şeklinde geçmektedir.

Satırı şöyle okuyabiliriz: *ur(u)n̄gu* : *kül(ü)g (a)t(a) alp* : *böğü t(e)rk(e)n*. Satırın devamı ise şöyledir: *k(a)n̄g(i)m* : *b(e)g* : *(e)rd(e)m* : *üç(ü)n* : *b(e)n (e)rki (?)* [*b(a)rd(i)m*].

7. *Altın-Köl* (E 29) yazıtının dördüncü satırı W. Radloff tarafından $R^2R^2D^2ML^2 B^1WL^1S^1R^1 B^1WD^1N^1 YS^2R^2K^2 Y^2WR^2MD^2Y$ şeklinde transliterasyon ve *er erdem elim bolsar bodun esrik yürümedi* şeklinde transkripsiyonlanmış "Mein heldenmutiger Stamm, das Volk der Bolschar lebte nicht in Erregung (d. h. lebte in Ruhe so lange ich lebte)" şeklinde de tercüme edilmiştir²⁰.

S. E. Malov aynı satırı *(e)r (e)rd(e)m (e)l(i)m bols(a)r, bud(u)n isr(e)k yör(ü)m(e)di* şeklinde okumuş ve "Tak kak moe gosudarstvo obladato geroyskoy doblest'yu to narod vozbuydennim (*ili myatuşimsya*) ne dodil ... (k dvoim?) = Çünkü benim devletim kahraman yiğitliğe sahipti, halk da coşkunlukla (veya duraksayarak) gitmedi ... (ikiye?)" şeklinde de tercüme etmiştir²¹.

Hüseyin Namık Orkun cümleyi *(e)rd(e)ml(i)g bols(a)r budun isr(e)k yör(ü)m(e)di* transkripsiyonlayarak "Erdemli olsa kavim sarhoş yürümedi..." şeklinde tercüme etmiştir²².

¹⁹ *ayas/ayaziçin* bk. *EDPT*, 276a-b.

²⁰ W. Radloff, s. 335.

²¹ S. E. Malov, s. 56.

²² *ETY*, III, s. 104.

Metni son yayımlayan Sergey G. Klyaştorınyı ise satırı *erdem elim bulsar bodun esrük yürümedi* okuyup "Benim yiğit elim, Bulsarların halkı şaşırmadı (kendi mutsuzluklarından dolayı)" şeklinde tercüme etmiştir²³.

Nâşirlerin *bud(u)n* ve *bod(u)n* okuduğu kelimenin imlâsı yazıtta B¹WD¹N¹Y *bod(u)nı* şeklindedir. Ben Hüseyin Namık Orkun'un *isr(e)k yör(ü)m(e)di* ve S. G. Klyaştorıny'ın *esrük yürümedi* okuyuşlarını da *(i)s(i)rk(e)yü (e)rm(e)di* şeklinde okuyarak cümleyi *(e)rd(e)ml(i)g buls(a)r : bod(u)nı : (i)s(i)rk(e)yü (e)rm(e)di* şeklinde transkripsiyonluyor ve "Kahramanlığı bulduğunda (kahramanlık mertebesine eriştiğinde) milleti onu korumaya muktedir olmadı" şeklinde tercüme ediyorum.

8. Sonuç olarak okunuşlarının yüzüncü yıl dönümünde Yenisey yazıtlarının üzerinde başta imlâ olmak üzere fonetik, morfoloji, sentaks ve semantik araştırmaların yapılması ve anıtların kalıplarının daha iyi incelenmesi konularının tazeliğini koruduğunu söyleyebiliriz.

Yenisey yazıtlarının doğru okunup anlaşılması konusunda daha yapılacak pek çok şey olduğuna inanıyorum.

²³ S. G. Klyaştorıny, "Steli Zolotogo Ozera (K datirovke yeniseyskiĥ runičeskiĥ pamyatnikov) (Altın-Köl dikili taşları (Yeniseyin göktürk harfli anıtlarını tarihlendirilmesine dair))", *Turkologica*, K. semidesyatiletıyu akademika A. N. Kononova, Leningrad 1975, s. 258-267.